

Pravidla, normy a analytický filozofický diskurz

Vladimír Svoboda¹

Akademie věd České republiky, Praha

Abstract: This article strives to provide an original conceptual framework that should open a way to clarification of general philosophical debates on rules and norms. It makes a clear distinction between rules (and norms) understood as social facts grounded on specific relationships between social subjects and rules (norms) understood as linguistic entities. Norms are taken as specific social rules and divided into three different types: social constitutive norms, particular constitutive norms, and institutional norms. Attention is also devoted to relation between normality and normativity, to the role of permissions and to specific features of technological 'rules'. In the last part of the article the outlined conceptual apparatus is employed for analysis of two passages from Wittgenstein's *Investigations*.

Keywords: rules, norms, prescriptive language, prescriptive discourse, Wittgenstein.

Podobně jako ve většině dalších oborů lidských aktivit i ve filozofii existuje cosi jako módní vlny. Ty nabývají podobu vzednutí zájmu o jisté téma, které se projevuje zejména na stránkách filozofických časopisů, ale odráží se i v zaměření vědeckých konferencí a nakonec i v publikovaných monografiích. Pro ty, kterým se přičí mluvit v souvislosti s filozofií o módnosti, je možné nabídnout jiný příjem – některá témata

¹ Děkuji Grantové agentuře ČR za to, že podpořila práci na tomto článku financováním projektu P401/10/0146 a Jaroslavu Peregrinovi, Vítu Puncňochářovi a Tomáši Sobkovi za podnětné připomínky k pracovním verzím tohoto textu.

se v rámci filozofie (ale i jiných vědních oblastí) šíří jako epidemie.² Pokud se někomu nezdá ani tento druhý přírůstek příliš vhodný, může pro něj snad být přijatelné konstatování, že jsou témata, která v určitém období vývoje filozofie, či nějaké její podoblasti, vyvstávají jako závažná a hodná zvláštní pozornosti a filozofové na to přirozeně reagují. Zdá se, že mezi taková témata se v současné době začíná v rámci analytické filozofie řadit normativita. I když lze očekávat, že tento zvýšený zájem bude mít i některé problematické stránky (například intenzivní zapojení konjunkturálních filozofických ‚přežvýkavců‘ do vyvstalých debat), jsme přesvědčeni o tom, že seriózní zájem o normativní aspekt jazyka, racionality i nejrůznějších společenských institucí se dostává do centra pozornosti filozofů zcela po zásluze.

Vážný problém pro debaty o normativních aspektech světa, v němž se jako lidé pohybujeme, ovšem může představovat nedostatečná vyjasněnost terminologie, se kterou jednotliví účastníci diskusí pracují. Přitom toto nebezpečí vyvstává ve dvojí podobě. Na jedné straně hrozí, že různí filozofové, kteří se zabývají normativitou (ať už na obecné úrovni či některými jejími specifickými aspekty), budou používat stejné termíny pro označení různých věcí. Na druhé straně hrozí to, že i jednotlivý filozof bude používat termíny, které nebudou spojené s uspokojivě vymezenými pojmy. Prvé nebezpečí se dá označit jako nebezpečí *nedorozumění* (je dáno především víceznačností užitých termínů) druhé jako nebezpečí *nejasnosti* (je dáno zejména neurčitostí termínů a jejich ‚neukázněným‘ užíváním).

Tato studie si klade za úkol nabídnout způsob, jak výše zmíněná nebezpečí (do určité míry) omezit. Není samozřejmě prvním pokusem tohoto druhu. Mimořádným dílem, které zásadně přispělo k jasné formulaci otázek spjatých s ontologií, sémantikou a logikou normativního diskurzu, i k ustanovení základní terminologie je především kniha *Norm and Action* od finského logika G. H. von Wrighta. Rozlišení, která von Wright učinil, i vzhledy do povahy norem, které nabídl, jsou trvale cenné a inspirativní (i když bohužel ne vždy přiměřeně reflektované v současné filozofické literatuře). V této studii do velké míry vyjdeme z metodologických základů, které určují základní povahu von Wrightových rozlišení, pokusíme se ale nabídnout pohled, který je na jedné

² Pozoruhodný rozbor průběhu takovýchto vědeckých epidemií nabídli R. Wagner-Döbler a J. Berg, kteří se pokusili z tohoto pohledu zmapovat vývoj v oblasti matematické logiky (viz Wagner-Döbler – Berg 1996).

straně jistou alternativou k von Wrightovu přístupu, na druhé straně představuje jeho doplnění o distinkce, kterým von Wright nevěnoval pozornost.³ Přístup, který zde předložíme, tak nabízí poněkud jiné vymezení významu klíčových pojmů pravidla a normy. Obdobně jako von Wright se přitom snažíme význam termínů „pravidlo“ a „norma“ vymežit tak, aby nebyly vázány na žádný specifický diskurz (např. na diskurz právní, etický, etnologický či etologický), ale aby byly použitelné v obecných filosoficko-sociologických i logických úvahách,⁴ větší důraz však klademe na vybudování jednotného ontologicko-sémantického rámce, který umožní nahlédnout různorodé normativní fenomény jako projevy určitého specifického způsobu, kterým se k sobě společenská individua vztahují.⁵

Ambice nabídnout terminologický aparát tohoto druhu je problematická v několika ohledech. Problémem je třeba prostá skutečnost, že text s takovou ambicí není přímočaře atraktivní. Jeho cílem totiž není rozřešit nějaký hluboký filozofický problém, ani ukázat určitou filozofickou otázku z nového úhlu pohledu. Jeho podstatnou část zabere vymezení pojmů (tj. vlastně komentované definice) oživené uváděním nepříliš vzrušující příkladů. Navíc je už od počátku třeba smířit se s tím, že výsledná terminologie nemůže být zcela přirozená a rozhodně nebude přijatelná pro každého, kdo se s danou problematikou potýká. Každý přístup, který se pokouší včlenit nesmírně různorodé fenomény spjaté s normativními vztahy do relativně jednotného rámce, se musí uchýlit k poněkud násilnému zjednodušování. Snaha pohybovat se na „neutrální půdě“ mezi jednotlivými obory pak hrozí nebezpečím, že se budeme pohybovat v území, kde se běžně nepohybuje takřka nikdo, a z pohledu lidí, kteří soustředí pozornost na konkrétní typ pravidel či norem tak naše úvahy budou vyhlížet jako poněkud odtažitě.

Nemalý problém samozřejmě představuje i to, že projasnění pojmů je nevyhnutelně vždy pouze věcí míry. Bylo by proto bláhové očekávat, že v jakékoli oblasti filozofie lze klíčové pojmy vymežit zcela

³ I když by bylo zajímavé a užitečné konfrontovat zde nastíněné pojetí s von Wrightovým, případně s dalšími, nebudeme se zde do ničeho podobného pouštět, protože na podrobné rozборы tohoto druhu zde není dost místa.

⁴ Od takových úvah pak lze pochopitelně přejít k úvahám specifičtěji zaměřeným, využívajícím terminologii, která zohlední zvláštnosti toho kterého diskurzu.

⁵ To samozřejmě nelze bez řady simplifikací a poněkud násilného vtěsnávání různorodých jevů do zjednodušených schémat.

exaktně – tak, aby se odstranilo nebezpečí nejasností a nedorozumění. Z tohoto pohledu je třeba i tento článek vnímat jen jako pokus o krok, který snad dílčím způsobem může přispět k potenciálnímu projasnění debat o pravidlech a normativitě (přinejmenším tím, že poslouží jako jistý orientační bod), ale který rozhodně problém ustanovení vhodného pojmového aparátu nijak definitivně neřeší.

Přestože se musíme smířit s tím, že terminologie určená k pojednání otázek spjatých s obecným uchopením role pravidel a norem nemůže být zcela přirozená, měla by být přirozená alespoň do té míry, že bude nabízet srozumitelné a informativní užívání běžných vět, které v hovoru o normativních záležitostech používáme. Budeme se tedy snažit předložit takový výklad, který by pro věty jako: „Pravidlo X platí (je platné)“ resp. „Jsou pravidla, kterými se řídí všichni“, „Osoba x nerepektuje normu Y“, „Osoba x se řídí pravidly hry Y“ nabízel co nejpřirozenější, ale zároveň co nejpřesnější čtení. Nabízený pohled by rovněž měl umožnit učinit terminologická rozlišení, která dovolí formulovat relativně jasný výklad různých významů, jež vyjádření tohoto druhu mohou nést a být využitelný jako základ pro logicko-sémantické rozborů vztahující se k preskriptivnímu diskurzu.

Základním metodologickým východiskem přístupu, který zde předkládáme, je přesvědčení, že „normativní“ fenomény jsou v zásadě primárně záležitostí vztahů mezi členy společnosti, resp. obecněji vztahů mezi sociálními subjekty. Obecnější filozofické, resp. teologické otázky týkající se případné absolutní platnosti norem či pravidel (tj. takové platnosti, která by neměla původ v reálných společenských vztazích), tak zůstávají mimo obzor tohoto článku.

1 Pravidelnosti

Jde-li nám o vyjasnění pojmu pravidla, resp. pojmu normy, bude vhodné věnovat alespoň krátce pozornost pojmu, který s ním, jak naznačuje česká etymologie, souvisí. Jde o pojem pravidelnosti.⁶ O tom, co se rozumí pravidelností, má každý z nás jistou více či méně určitou představu. Přesto může být v tomto kontextu užitečné pokusit se tyto intuitivní představy alespoň dílčím způsobem specifikovat.

⁶ Všimněme si, že třeba anglická etymologie odkazuje ke zcela jiné souvislosti – anglické slovo pro pravidlo „rule“ znamená také vládnout či ovládat.

Pravidelnost je charakteristickým rysem řady jevů a procesů v neživé i živé přírodě. Týká se uspořádání (typů) událostí nebo předmětů. Jaké uspořádání označíme za pravidelné? Jistě zejména to, které dokážeme charakterizovat pomocí nějakého obecného relativně jednoduchého popisu založeného na opakování, resp. opakovatelnosti – mohli bychom hovořit o jistém *vzorci*. Takový popis se může týkat například prostorového uspořádání předmětů (stromy rostou v *pravidelných* rozestupech), časového uspořádání událostí (hvězda se *pravidelně* objevuje v jistou dobu na jistém místě oblohy), kauzálního uspořádání událostí (po blesku *pravidelně* následuje zvuk hromu) a podobně.⁷

Pravidelnost tak, jak ji běžně pojmáme, úzce souvisí s předvídatelností. Nemusíme znát důvody (mechanismy), které vedou ke vzniku pravidelnosti,⁸ ale pokud jistou pravidelnost vypozerujeme, znamená to obvykle, že dokážeme úspěšně předvídat, co bude následovat (jaký bude výsledek dalšího pozorování). Přitom jsme obvykle ochotni mluvit o pravidelnosti i v případech, kdy očekávání nejsou pozorováním stoprocentně naplněna, pokud se tak děje v nevýznamném počtu případů.

Pravidelnost předpokládá opakovanost nebo přinejmenším opakovatelnost výskytu jistého jevu či události. Pokud bychom chtěli poukázat na něco, v čem se pravidelnost od pouhé opakovanosti liší, byla by to patrně právě skutečnost, že to, co je pravidelné, lze úspěšně předvídat – vzorec, který pravidelnost určuje, je pro nás dostatečně průhledný. Jsou-li například patníky u silnice umístěny v pravidelných rozestupech, můžeme velmi úspěšně předvídat, kdy narazíme na další; pokud je jejich výskyt pouze opakovaný, pak jejich výskyt není tímto způsobem předvídatelný.⁹ Podobně třeba o lesní zvěři řekneme, že ke krmelci přichází pravidelně (pokud například přichází každý večer),

⁷ Kauzální pravidelnosti jsou ovšem komplikovanější než pravidelnosti prostorové či prosté časové následnosti. Vzpomeňme jen Humeovu kritiku pojmu kauzality.

⁸ F. A. Hayek poznamenává, že primitivní myšlení má sklon k antropomorfní interpretaci veškeré pravidelnosti jako čehosi vzniklého na základě záměru nějaké mysli (srov. Hayek 1991, 19).

⁹ Je ovšem pochopitelně možné, že tento vzorec je z našeho hlediska příliš komplikovaný a proto jej nedokážeme rozpoznat. Lze tak říci, že (ne)pravidelnost není absolutní záležitostí, ale je vždy do jisté míry podmíněna dispozicemi a intencemi nazírajících subjektů.

zatímco na jiném místě lesa se vyskytuje opakovaně, ale nahodile (nepravidelně).

Pravidelnost běžně rozpoznáváme, resp. vyzorováváme (tvoříme si příslušné hypotézy, které ověřujeme), ale samozřejmě ji můžeme vytvářet, například můžeme vysazovat stromy v pravidelných rozestupech, nebo můžeme chodit pravidelně na nákup v sobotu dopoledne (třeba aniž jsme si toho vědomi). Právě skutečnost, že pravidla typicky slouží k ustanovování jistého typu pravidelností, je význačná z pohledu tématu tohoto článku.¹⁰

2 Pravidla

Termíny „pravidlo“ a „norma“ mají v přirozeném jazyce značně široký a neurčitý význam. V odborných pracích se obvykle jeden z těchto termínů, resp. jim odpovídajících pojmů, bere jako nadřazený. Například G. H. von Wright v *Norm and Action* (von Wright 1964) bere za nadřazený pojem normy.¹¹ Naopak F. A. Hayek (Hayek 1991) a J. Raz (Raz 1990) berou za nadřazený pojem pravidla. K této konvenci se přikloníme i v této práci, nicméně od vymezení Hayeka i Raze se podstatně odchýlíme. Jednak bude naše vymezení poněkud užší, jednak podržíme i v rámci odborné terminologie dvojznačnost používání slova „pravidlo“, která nakonec v té či oné podobě prosakuje (často takřka nepozorovaně) do většiny odborných textů.

Jakou dvojznačnost máme na mysli? Povšimněme si toho, že v některých velmi běžných typech vyjádření se tento termín užívá k označení určité sociální skutečnosti. Říkáme-li, že přece existují pravidla slušného chování, či pravidla fair play, nebo že i zločinecké podsvětí má jistá pravidla, případně že to a to se prostě nedělá, mluvíme právě o takovéto společenské skutečnosti. V takovém případě je tedy termínem „pravidlo“ označován *sociální fakt* jistého specifického druhu. Budeme-li potřebovat jasně a stručně vyjádřit, že v jisté souvislosti ho-

¹⁰ Naznačené vymezení pojmu pravidelnosti je ovšem jen základní a pomíjí řadu problémů, které jsou s tímto pojmem spjaty. Odhlédli jsme například od dalších specifitějších významů slova „pravidelný“, které máme na mysli například tehdy, když hovoříme o pravidelné tváři, pravidelném čtyřlístku či o pravidelnosti koule.

¹¹ Pravidla, například pravidla her, jsou podle von Wrighta hlavním typem norem, dalšími hlavními typy jsou preskripcie – dovolení či příkazy vydané určitou autoritou, a technické direktivy (von Wright 1963, 6-9).

voříme o pravidlech právě v tomto smyslu, budeme používat termín *S-pravidla* či *pravidla*.¹²

Podobně běžně je ovšem termín „pravidlo“ užíván k označení jistých jazykově artikulovaných regulativů jednání a to jak obecných, tak vztažených ke specifickým kontextům. Říkáme-li například, že učitel žákům rozeslal pravidla vkládání příspěvků na třídní webové stránky na emailové adresy, či že Rada Evropy vede spor o formulaci pravidel, která se týkají podmínek čerpání peněz z Evropských fondů soudržnosti, hovoříme právě o pravidlech v tomto smyslu. Různé soubory psaných předpisů (ať už jde o předpisy obsažené v platné sbírce zákonů, anebo jen o předpisy diskutované) představují právě pravidla tohoto druhu.¹³ Podobně i jazykově artikulovaná pravidla stolních her, televizních soutěží či pravidla společenského protokolu pro nějakou příležitost jsou – pohlížíme-li na ně jako na potenciální nástroje regulace něčího jednání – pravidly právě v tomto smyslu. Abychom naznačili, kdy používáme termín „pravidlo“ v tomto významu, budeme hovořit o *J-pravidlech* či *pravidlech*.

2.1 Pravidla, a pravidlové věty

Písmeno J ve výrazu „J-pravidla“ naznačuje, že se jedná o jazykové objekty. O J-pravidlech bychom mohli hovořit i jako o významech vět¹⁴, které jsou používány k artikulaci obecných regulativů chování/jednání. O konkrétních větách, které vyjadřují jistá pravidla, pak můžeme hovořit jako o *pravidlových větách*. Protože ale jako regulativy mohou být v konkrétních situacích užívány velmi různorodé typy vět¹⁵, příklo-

¹² Druhý zápis budeme používat tam, kde nebude třeba dané rozlišení akcentovat.

¹³ I když komplex zákonů a právních předpisů zdaleka nelze na soubor takto chápaných pravidel jednoduše redukovat. Některé filozoficky zajímavé problémy související se začleněním jednotlivých právních pravidel do systému právních norem rozebírá Sobek (2008).

¹⁴ V širokém smyslu, který zahrnuje i souvětí, případně ještě komplikovanější jazyková vyjádření.

¹⁵ Lze tak použít třeba běžné věty oznamovací v budoucím čase (*Na injekci budete chodit každý čtvrtek, Pokud každý čtvrtek nepřijdete na injekci, bude vaše léčení ukončeno*), oznamovací věty v přítomném čase (*Na injekci se chodí každý čtvrtek, Nařízení chodit na injekci každý čtvrtek je závazné i pro vás*), věty hovořící o tom, co by mělo být (*Měl byste na injekci chodit každý čtvrtek, Žádám vás, abyste na injekci chodil každý čtvrtek*).

níme se k poněkud užšímu pojetí pravidlových vět, podle kterého za ně budeme brát pouze ty věty, jejichž standardní význam (v běžném, nijak nespécifickém kontextu) spočívá ve vyjádření obecných regulativů jednání, tj. ty, které předepisují jistý způsob jednání ve svém doslovném chápání. Za takové věty budeme primárně považovat rozkazovací věty, přesněji jistý typ rozkazovacích vět. Věty jako *Nekuř!*, *Na injekci chodte každý čtortek!*, či *Nezhasínej v sále světlo, pokud se v něm někdo nachází!* tak budou představovat typické pravidlové věty.¹⁶ V některých kontextech bude ovšem vhodné za pravidlové věty brát i věty hovořící o tom, co má či nemá být (*Neměl bys kouřit, Neměli byste zhasínat světlo v sále, pokud se v něm někdo další nachází*) či o tom, co je či není zakázáno, nařízeno či dovoleno (*Je zakázáno kouřit, Není dovoleno zhasínat světlo v sále, pokud se v něm někdo nachází*).

Pravidlové věty nabízejí konkrétní způsoby artikulace J-pravidel.¹⁷ Je tedy zjevné, že totéž J-pravidlo může být artikulováno různými pravidlovými větami. Například mariášové pravidlo, které hráči přikazuje přebít v běžné hře vynesenu kartu, pokud k tomu má možnost, se dá vyjádřit celou řadou různých rozkazovacích vět (*Pokud je vynesena karta, kterou můžete přebít některou ze svých karet, v každém případě tuto kartu přebijte!*, *Vynese-li hráč před vámi kartu, kterou můžete přebít některou ze svých karet, vždy to udělejte!*, atp.).¹⁸ O takových pravidlových větách, jejichž komunikačně úspěšné vyslovení za běžných, nijak nespécifických okolností, vede k ustanovení stejného S-pravidla, budeme hovořit

byste neměl zapomenout přijít na injekci) nebo dokonce i věty tázací (*Chcete do roka umřít, anebo raději budete každý čtortek chodit na injekci?*).

¹⁶ Naše vymezení je tak o mnoho specifitější než vymezení von Wrightova termínu „norm formulations“, které pokrývá všechny jazykové (a širěji symbolické) prostředky užívané k artikulaci normy (v jeho chápání); srov. von Wright (1963, 93).

¹⁷ Věty o tom, co (ne)má být, či o tom, co je (není) zakázáno, jsou ovšem často užívány nikoli k formulaci J-pravidel, ale k hovoru o existenci S-pravidel.

¹⁸ Na tomto příkladě zřetelně vidíme, že konvence, podle které jsou typickými pravidlovými větami rozkazovací věty, představuje zjednodušení, které zdaleka ne vždy působí přirozeně. Normálně by se dané pravidlo formulovalo spíše pomocí vět hovořících o tom, co se musí, či nesmí, či co se za daných okolností dělá. Přesto je rozumné konvenci, podle níž je rozkazovací tvar primárním způsobem formulace J-pravidel, podržet. Užívání těchto vět totiž nehrozí nejednoznačností, které jsou typické pro ostatní typy pravidlových vět.

jako o *funkčně synonymních*.¹⁹ Na druhé straně, jak jsme už naznačili, funkčně synonymní pravidlové věty představují alternativní formulace stejného *J-pravidla*. J-pravidlo tak vlastně můžeme chápat jako jakýsi preskriptivní protějšek propozic, tedy významů oznamovacích vět, které vyjadřují výroky.²⁰ Na rozdíl od propozic, pro které je (potenciální) pravdivost či nepravdivost určující charakteristikou, ovšem J-pravidlům nelze dost dobře pravdivostní hodnoty připisovat.

2.2 Pravidla_s a regulativní postoje

Promluva, která spočívá ve vyslovení pravidlové věty,²¹ představuje nejjednodušší způsob ustanovení pravidla jakožto společenské skutečnosti. Pokusme se ilustrovat to na velmi jednoduchém příkladě, který se odehrává na společenské mikroúrovni. Obrátí-li se například některý z rodičů malého Aleše na svého syna s následující větou: „Každý večer si před spaním vyčisti zuby!“ ustanovil tak pro svého syna jisté pravidlo chování.²² Můžeme říci, že důsledkem tohoto aktu je to, že vzniklo jisté S-pravidlo. Obdobně můžeme říci, že dané J-pravidlo (tj. to, které lze formulovat uvedenou větou, ale i jinými funkčně synonymními pravidlovými větami) v daném kontextu (pro Aleše) platí.

Z toho, co bylo řečeno, je zřejmé, že pravidlo jakožto sociální fakt (S-pravidlo) je jistým typem sociální skutečnosti. V pojetí, které zde předkládáme, je tento fakt založen na reálné existenci specifického typu vztahu, kterým jsou provázány určité sociální subjekty (v širokém slova smyslu). Vztahy tohoto typu budeme nazývat *regulativní vztahy*. Půjde v zásadě o vztahy, kdy jeden subjekt reguluje (snaží se regulovat)

¹⁹ Uvažujeme tedy tzv. performativní užití těchto vět – výsledkem daného mluvního aktu je ustanovení jisté skutečnosti – vztahu.

²⁰ Připomeňme slova A. Churcha, který propozice charakterizuje jako to, co je společné dvěma oznamovacím větám různých jazyků, z nichž jedna je správným překladem druhé (srov. Church 1956, Úvod).

²¹ Zde máme na mysli rozšířený význam termínu „vyslovení“, který zahrnuje všechny typy ‚promluv‘ – vedle běžných mluvních aktů tedy i psané sdělení či prohlášení prováděná specifickým institucionalizovaným způsobem (například uveřejněním ve sbírce zákonů).

²² Hovoříme o typické situaci. Lze si samozřejmě představit, že danou větu rodič synovi řekne třeba v rámci hry, a pak jejím vyslovením žádné pravidlo ustanoveno není. Podobně není pravidlo ustanoveno ani tehdy, když syn vyslovené větě nemohl rozumět (ať už proto, že právě poslouchal hlasitou hudbu, nebo třeba proto, že je mu teprve rok).

chování druhého – požaduje po něm, aby (ne)vykonal či (ne)vykonával) jisté jednání. Nabízí se tedy následující možné vymezení:

Regulativní vztah mezi dvěma sociálními subjekty s_1 a s_2 existuje tehdy, když s_1 manifestuje snahu regulovat jednání s_2 tak, aby vykonal (vykonával) nějakého jednání nebo se zdržel vykoná(vá)ní nějakého jednání, a tento druhý subjekt danou regulativní snahu registruje, nebo má alespoň možnost ji registrovat.²³

Subjekt, který se snaží jednání druhého regulovat (vyžaduje (ne)vykonání jistého jednání), v daném kontextu vystupuje jako *autorita*. Subjekt, na který je požadavek kladen, v daném kontextu vystupuje jako *adresát*.²⁴ Podstatné v této souvislosti je, že zaujetí role autority je spjato s převzetím jisté míry zodpovědnosti za jednání adresáta, který daný požadavek respektuje, jakkoli tato zodpovědnost nemusí být nijak jasně vymezena. Často přitom autorita ustanovuje pravidlo, jehož adresátem je kdokoli, kdo splňuje určitou podmínku (např. je občanem jistého státu, žákem jisté školy, přítomný v jisté místnosti, apod.). V takové situaci se z jednoho pohledu ustanovuje množství ‚paralelních‘ regulativních vztahů, z jiného pohledu ovšem může být přirozenější hovořit o ustanovení jednoho pravidla s kolektivním adresátem (kde ovšem členové ‚kolektivu‘ vystupují sami za sebe).²⁵ Jako primární zde ovšem

²³ Místo hovoru o regulativním vztahu bychom mohli hovořit o normativním či požadovacím vztahu, což by v některých kontextech bylo přirozenější, v jiných naopak problematické. Nezatížený umělý termín „regulativní vztah“ je tak asi vhodnější.

²⁴ David Lewis rozlišuje v této souvislosti role *pána a otroka*, což sice rozdělení ‚úloh‘ velmi zřetelně vymezuje, ale obecně mohou tato citově zbarvená označení být zavádějící (srovnej Lewis 1979). Poznamenejme, že role autority a adresáta nemusí být odděleny. V případě, kdy autorita splývá s adresátem, můžeme hovořit o *autonomních pravidlech*. Povšimněme si toho, že nejen roli autority, ale i roli adresáta normativního vztahu může subjekt zaujmout takřkajíc z vlastního rozhodnutí, například tím, že něco slíbí. Lze uvažovat dokonce i o tom, že do takové role se vystavujeme téměř každým jazykovým aktem – tvrdíme-li něco, zavazujeme se své tvrzení pro své komunikační partnery opodstatnit, budou li to vyžadovat (hrajeme Sellarovsko-Brandomovskou hru na udávání a vyžadování důvodů).

²⁵ N. Rescher v této souvislosti rozlišuje případ, kdy je jistý příkaz jisté skupině subjektů adresován *kolektivně*, od případu, kdy je takové skupině adresován *distributivně* (Rescher 1966, kap. I.) Specifickými rysy takových situací se zde nicméně nebudeme zabývat.

budeme brát model, kdy jak v pozici autority, tak adresáta jsou ‚neko-
lektivní‘ subjekty.

V rolích autority a adresáta samozřejmě nemusí vystupovat pou-
ze jednotliví lidé. V rámci moderních lidských společenství se setká-
váme s řadou různorodých sociálních subjektů schopných vystupovat
v rámci regulativních vztahů v pozici autority či adresáta. Podstatným
rysem subjektů, které se mohou stavět (či být postaveny) do těchto
rolí, je schopnost jednat. Tato schopnost ovšem není něčím, co bychom
mohli brát jako něco absolutně daného, jde spíše o věc míry. Děti tak
například schopnost vystupovat plnohodnotně jako autority či adresáti
regulativních vztahů jen velmi pozvolna získávají. Klíčovou autoritou
mnohých pravidel, která ve společnosti hrají významnou roli, je zejmé-
na stát a jeho instituce. Jednání takovýchto subjektů má ovšem značně
specifické rysy, kterými se zde nebudeme zabývat.²⁶

Modelovým příkladem vzniku regulativního vztahu je přirozeně si-
tuace, kdy jeden člověk, který je v pozici nadřízeného, druhému říká-
že, aby (ne)jednal jistým způsobem, například nezasahoval do sálu, pokud
se v něm někdo nachází, vypnul stroj vždy, když teplota naměřená tep-
loměrem přesáhne jistou mez, či neopouštěl pracoviště během pracov-
ní doby. O vzniku určitého pravidla, ovšem nebudeme hovořit tehdy,
kdy se ustanovuje regulativní vztah, který adresáta zavazuje k vykoná-
ní *jednotlivého* (jednorázového) jednání, ale pouze tehdy, pokud autori-
ta po adresátovi požaduje určitý *způsob* jednání (typicky v závislosti na
okolnostech).²⁷

Základem pro ustanovení regulativního vztahu je *regulativní postoj*
autority vůči adresátovi. Typicky je takový postoj samozřejmě zaujímán
vědomě, ale v úvahu přichází i možnost, že regulativní postoj může
autorita zaujímat spontánně (nereflektovaně).²⁸ Tento postoj, který pro

²⁶ Problematikou rozhodování a jednání ‚nadindividuálních‘ subjektů se za-
bývají např. Searle (1990) a Tuomela (1995).

²⁷ O regulativních vztazích zavazujících k vykonání jednotlivého jednání se
podrobněji zmíníme později.

²⁸ Přirozeně, ono spontánní zaujímání regulativních postojů přichází v úvahu
jen u některých typů subjektů. Například institucionální subjekty, jako je
třeba stát, stěží mohou spontánně zaujímat regulativní postoje, i když třeba
lidé, kteří tuto autoritu reprezentují a mají za úkol dodržování jistých pravidel
(zákonů, nařízení) vyžadovat, spontánní postoje zastávají. Naopak při-
pustíme-li, že některá zvířata jsou schopna jednání a mohou vstupovat do
regulativních vztahů, je zřejmé, že zaujímají výhradně spontánní regulativ-

jednoduchost můžeme klasifikovat jako *volní* (v širokém smyslu, který se zde nebudeme pokoušet specifikovat), je nezbytně přinejmenším čas od času manifestován v jednání autority, která tím příslušný regulativní vztah ustanovuje, resp. upevňuje (typicky jazykovým aktem, ale i jinak). Rodiče například připomínají synovi povinnost čistit si zuby, nebo mu při zjištění, že se daným pravidlem, neřídí, hrozí trestem nebo dokonce k potrestání přistoupí.

Příklad s vyžadováním pravidelného čištění zubů je přehledným příkladem situace, kdy je pravidlo, formulováno explicitně a je jasné dáno, kdo vystupuje v pozici autority a adresáta. S-pravidla, která jsou ustanovena – tj. vznikají, případně jsou ‚udržována‘ – pomocí jazykových aktů spočívajících ve vyslovení pravidlových vět, budeme označovat jako *explicitní pravidla*_s.

Jak už jsme ale zmínili, některá pravidla_s se ustanovují spontánně a subjekty, jejichž vztahy dané S-pravidlo utvářejí, ani nemusejí (plně) reflektovat skutečnost, že reálně vystupují v pozici autority či adresáta regulativního vztahu, kterým je existence pravidla_s dána. To platí nejen v rámci zvířecích, ale i v rámci lidských komunit. Rodiče třeba zcela automaticky, bez rozmýšlení, korigují chování dítěte. Například průběžně korigují vyjadřování dítěte, které se učí mluvit, tím, že ho opraví, a sami řeknou větu, kterou za dané situace dítě mělo říct, nebo mu napoví, případně poznamenají, že se to a to „neříká“. Tím manifestují své regulativní postoje – spontánně od dítěte požadují, aby dodržovalo jisté konvence užívání jazyka. Není přitom rozhodující, zda bereme jako motivaci přímo skutečnost, že rodiče vědomě usilují o to, aby jejich dítě mluvilo správně, nebo zda je obecnou motivací prostě to, že to s dítětem ‚myslí dobře‘ a to, co požadují je takříkajíc ‚v jeho zájmu‘, nebo zda je k jejich výchovným reakcím vedou geneticky zakódované pohnutky. Často ostatně tyto různé druhy motivace ani nejde dost dobře oddělit.

Je dobré si uvědomit, že obdobné regulativní postoje, jako manifestujeme ve vztahu k dětem, manifestujeme často spontánně i ve vztahu k ostatním členům naší komunity. Od ostatních totiž očekáváme dodržování běžných konvencí (ať už se jedná o jazykové nebo jiné chování) a tato naše očekávání dáváme najevo. Projevujeme tak více či méně

ní postoje – postoje odvozené z nutkání nějakým způsobem jednat či nějaký způsob jednání ‚vyžadovat‘ (např. prosazovat pravidla spjatá s hierarchií smečky či stáda.)

vědomou snahu korigovat jednání ‚deviantního‘ aktéra či mluvčího, typicky tím, že toho, kdo nerespektuje ony korektivní impulzy nějak sankcionujeme – něco mu odepřeme, odmítneme se s ním bavit, nebo ho dokonce odmítneme brát za plnohodnotného (rozumného) sociálního partnera.

S-pravidla, která se ustanovují tímto spontánním způsobem, a pro která je charakteristické to, že nejsou spjata s žádným J-pravidlem ani s konkrétní normotvornou aktivitou, budeme označovat jako *implicitní pravidla*_s. Implicitní pravidla_s se ustanovují velmi různorodým způsobem – často vycházejí ze zvyklostí a stereotypů, které začínají být brány jako žádoucí či hodnotné a stávají se tak základem pro vznik regulačních postojů a vztahů. Ustanovují se typicky jako přirozený výsledek koordinace jistých aktivit, například pracovních, komunikačních, rekreačních a podobně.²⁹ Typické pro ně je, že jsou ‚samonosná‘ v tom smyslu, že k tomu, abychom se jimi dokázali řídit, nepotřebujeme znát žádné interpretační pravidlo – následujeme je, jak říká Wittgenstein, slepě (srov. Wittgenstein 1993, 219).

Hranice mezi implicitními a explicitními pravidly_s přirozeně není ostrá. Například některá implicitní pravidla_s mohou být občas nějakým více či méně určitým způsobem reflektována a artikulována pomocí vět vyjadřujících J-pravidla, a tak (částečně nebo úplně) ‚zexplicitněna‘. Totéž pravidlo_s také může být některými subjekty vnímáno jako pouze implicitní, zatímco jinými může být pojímáno jako explicitně dané. Existence daného pravidla_s se přitom může odrážet v postojích a jednání daných subjektů stejně nebo obdobně. První si ovšem dané pravidlo_s nespojují (a třeba ani nejsou schopni spojit) s žádnou jazykovou artikulací. Druzí berou dané pravidlo jako více či méně určité artikulované (formulované či formulovatelné jednou či více pravidlovými větami).

2.3 Situačně indukovaná pravidla_s

Náš sociální prostor je protkán nezměrným množstvím často jen v náznacích manifestovaných aktuálních i potenciálních (podmíněných) regulačních vztahů obdobně, jako je náš fyzikální prostor pro-

²⁹ Ve zcela vyhraněných případech, které ovšem nejsou nikterak výjimečné, dokonce zúčastněné subjekty vystupující v pozici autority či adresáta nemusí být ani po reflexi sto daná pravidla explicitně formulovat. Lidé například dovedou mluvit gramaticky správně i opravovat mluvčí, kteří dělají chyby, aniž jsou schopni artikulovat gramatická pravidla.

stoupen nejrůznějšími druhy elektromagnetického vlnění. To, že tyto vztahy jsou přítomny, se stává zjevným jen za určitých okolností, podobně jako jen v určitých podmínkách detekujeme (a využíváme) přítomnost elektromagnetických vln.

Něco podobného patrně platí v omezené podobě i pro sociální prostory ve zvířecí říši. Lidská společnost je ovšem specifická v tom, že má množství prostředků, jak ‚indukovat‘ regulativní vztahy v různých situacích a pro různé potřeby. Řada regulativních vztahů tak existuje v jakési potenciální resp. podmíněné podobě. Lidé totiž například vytvářejí soubory (systémy) verbálně artikulovaných pravidel, které jsou ‚přichystané‘ sloužit jako nástroj regulace jistého typu lidských aktivit, vyvstane-li jistá situace. Tyto soubory pravidel, tak mají jistý specifický status – v závislosti na okolnostech, které mohou vzniknout jak objektivně danou změnou stavu světa, tak rozhodnutím sociálních subjektů, dávají automaticky vyvstat jistým regulativním vztahům. Subjekty po sobě – pokud dané okolnosti nastanou – takřka samozřejmě začínají požadovat jednání respektující dané pravidlo nebo systém pravidel.³⁰

Nebylo by asi obecně vhodné hovořit o tom, že sociální subjekty přímo zaujímají příslušné regulativní postoje (zaujímají roli autority) i za okolností, kdy otázka řízení či neřízení se danými pravidly, vůbec nevyvstává. Dává nicméně smysl hovořit o tom, že odpovídající S-pravidla v daném sociálním kontextu potenciálně existují (byť tato existence může být podmíněna vznikem velmi specifické situace). Můžeme tedy v této souvislosti mluvit okolnostmi *indukovaných regulativních vztazích* nebo o *potenciálních regulativních vztazích* a tedy i o *indukovaných (potenciálních) S-pravidlech*.

Lze tak například hovořit o existenci jistých potenciálních pravidel, jež nabudou regulativní ‚sílu‘ v závislosti na situaci – třeba takových, která nabudou ‚sílu‘ v případě povodňového nebezpečí nebo v případě, že se určitá skupina lidí rozhodne hrát volejbal. Pravidla sportů a her jsou typicky explicitně dána v podobě souborů pravidlových vět

³⁰ Často tedy vyvstává situace, kdy jistá pravidla, nejsou ‚kladena‘ samostatně (jedno vedle druhého), ale v rámci komplexnějšího regulativního vztahu, kdy se autorita na adresáta obrací s celým souborem požadavků, který tvoří určitý celek, z něhož by nedávalo smysl vytrhovat jednotlivá jednoduše artikulovatelná pravidla. Mohli bychom tak hovořit spíše o jakémsi *komplexním regulativním postoji (vztahu)*, než o prostém souboru jednotlivých regulativních vztahů. Od tohoto problému zde ale pro jednoduchost budeme odhlížet.

formulující jistý systém pravidel.³¹ Ne vždy se ale faktická hra opírá přímo o takto explicitně stanovená pravidla. Hráči, kteří se pustí do hry, se často opírají o rámcovou představu o existenci jistých základních pravidel_s a zauímají k sobě odpovídající regulativní vztahy. Případné nejasnosti či spory pak obvykle ústí v explicitní artikulaci pravidel_s, která jsou nadále brána jako platná (ať už je to výsledkem shody hráčů nebo odvoláním se na autoritu psaných pravidel_s). Velmi přirozeně tak můžeme mluvit o tom, že pravidla_s her jsou (potenciálně) platná i mimo rámec konkrétní hry. Lze tak například říci, že v komunitě hráčů mariáše v jistém smyslu *existují* jistá pravidla_s, která nabudou aktuální regulativní sílu tehdy, když členové této komunity usednou k hraní mariáše.

2.4 Existence pravidel_s

I když o existenci S-pravidel jsme zatím hovořili jako o něčem, co je víceméně jasně dáno – dané pravidlo_s buď existuje, nebo neexistuje, není jistě překvapivé, že situace je ve skutečnosti mnohem komplikovanější. Regulativní vztahy mohou totiž být velmi různé síly (volní postoj zakládající vztah vyžadování může například být slabý a neurčitý) a jejich existence může být přechodná nebo vázaná na situaci. To lze ilustrovat na jednoduchém příkladu.

Pokud se pohybujeme po městském chodníku, očekáváme od lidí, které náhodně potkáváme, že půjdou tak, aby nám umožnili zhruba stejný komfort při míjení, jaký budou mít oni. Zaujímáme k nim tak, zdá se, jistý postoj, který může dát vzniknout regulativnímu vztahu. Běžně si ovšem ani jeden z účastníků situace není vědom toho, že jej s ostatními pojí nějaké vztahy tohoto typu. Přitom každý z účastníků dané ‚chodníkové‘ situace typicky vystupuje souběžně jak v pozici autority, tak i v pozici adresáta.³²

³¹ Tento obrázek je ovšem silně zjednodušený, ve skutečnosti v každém textu vymezujícím pravidla hry nalezneme množství základních ustanovení stanovujících cíl hry, počet hráčů atp., a řadu definic. Tato ustanovení a definice spolu s pravidly v užším slova smyslu vymezujícími co je správný/přípustný tah, resp. o co hráči mají usilovat, teprve vymezují danou hru.

³² Alternativně se na tento typ situací můžeme dívat i tak, že v pozici autority pravidla_s, které po chodcích vyžaduje příslušný ohled na ostatní, vystupuje společnost jako celek. Jednotlivci, kteří v případě konfliktní situace manifestují požadavek na ohleduplné chování (spolu)chodců, pak vystupují

Jak naznačuje náš příklad, vztahy tohoto typu jsou pro svoji neurčitost a pomíjivost velmi obtížně uchopitelné. To, že (aktuálně či potenciálně) existují, se někdy ukazuje až v konfliktních situacích, které vyvolávají nutnost regulativní postoje jednotlivých stran jasně manifestovat a případně i slovně artikulovat. Vážný problém pro rozhodování, zda jisté pravidlo_s existuje či nikoli, představuje skutečnost, že i v kontextu komunikace, kterou lze na jevové úrovni celkem jednoznačně popsat (je jasné, co bylo řečeno), nemusí být zdaleka jasné, zda se ustanovilo či neustanovilo jisté S-pravidlo. Mnohdy totiž nelze dost dobře rozlišit mezi různými komunikačními akty – nařizováním, naléháním, doporučením, radou, nabídkou jisté možnosti jednání atp. Charakter daného komunikačního aktu sice obvykle lze odečíst z kontextu, ale nejsou výjimečné ani situace, kdy se na otázce, zda ve výsledku je či není něco požadováno, případně co přesně jeden účastník komunikace po druhém požaduje, účastníci komunikace neshodnou.³³

Ani rozbor faktického chování jednotlivých subjektů často nemusí poskytovat spolehlivé vodítko k určení, zda je adekvátní hovořit o existenci jistých S-pravidel. Například tam, kde se určité chování, které lze vykládat jako chování dané jistým pravidlem_s (chování v souladu s jistým platným J-pravidlem), stalo samozřejmostí, může být nejasné, zda toto chování klasifikovat jako dané existencí pravidla_s, či jde spíše jen o nenormativní (jinými okolnostmi danou) pravidelnost. Naopak S-pravidlo může existovat (i když asi ne trvale) i tam, kde chování nevykazuje žádnou pravidelnost.

S nejasnostmi tohoto druhu nezbývá než se smířit. Předivo společenských vztahů je natolik jemné, komplikované a proměnlivé, že doufat, že by se je podařilo jednoznačně rozkrýt, může jen neskonale optimista. Možná však i toto tvrzení může být poněkud zavádějící. Zdá se totiž naznačovat, že sféra lidských vztahů má povahu reality, kde se věci vždy mají tak a tak, jen je obtížné, ne-li nemožné se k příslušným faktům dostat. Takový obrázek však asi není zcela adekvátní – v sociální sféře je jen málo ‚tvrdých faktů‘. Na druhé straně to, že sociálně vztahové skutečnosti jsou neurčité a unikavé rozhodně neznamená, že

nikoli přímo v pozici autority, ale pouze jako zastánci jistého nadindividuálního pravidla_s.

³³ Na některé problémy tohoto druhu a možné cesty jejich řešení poukazuje Lewis (1979) nebo Childers – Svoboda (1999).

bychom je měli považovat za nereálné nebo za principiálně nepostižitelné.³⁴

Na závěr tohoto oddílu je třeba zdůraznit, že existence či neexistence pravidel_s v tom pojetí, v jakém je zde chápeme, nemá nic přímo společného s právem (nárokem) požadovat. To se může jevit jako neintuitivní. Obvykle existenci pravidel spojujeme s jistým tlakem subjektu, který vystupuje z pozice síly, nebo předpokládáme, že v rámci situace, třeba hraní hry, automaticky vyvstává cosi jako právo vymáhat, aby jednání ostatních bylo s pravidly v souladu. To je samozřejmě typická situace. Domníváme se však, že na zcela obecné úrovni není vhodné stanovit jakákoli omezení na to, kdy může být ustanoveno S-pravidlo – takové pravidlo se může ustanovit kdekoli, kde je na jedné straně manifestovaný regulativní postoj, který vždy vytváří jistý tlak, i když třeba nijak silný, a na druhé straně ochota podvolit se tomuto tlaku. Je tak podle nás rozumné připustit, že mezi malým dítětem, které se obrací na svého otce s požadavkem „Čti mi každý večer pohádku!“, a tímto otcem, vzniká regulativní vztah, který (pokud například otec tento požadavek přímo neodmítne) konstituuje pravidlo_s. Podobně, když se na mne soused obrátí s prosbou „Byl byste tak laskav a zaléval každý den tamtu květinu na chodbě?“, vzniká mezi námi, pokud reaguji vstřícně, vztah, který konstituuje specifické pravidlo_s. A tento vztah existuje přesto, že soused nemá žádný nárok ode mne jednání tohoto druhu žádat, ani nehrozí sankcí.³⁵ Je ovšem zřejmé, že takové skutečnosti jako je nárok požadovat či schopnost uvalit sankce, mají klíčový vliv na to, do jaké míry pravidla_s skutečně ovlivní chování adresátů. Hrozba sankcí ovšem není podle zde předloženého pojetí nutnou podmínkou existence pravidla_s.³⁶

³⁴ Je ovšem dobré si uvědomit, že taková neurčitost a unikavost není ničím specifickým pro skutečnosti tohoto druhu. Obdobné problémy vyvstanou, budeme-li chtít třeba zjistit (rozhodnout), zda je nějaké zvíře nebezpečné, zda je někdo rozrušený, či zda někdo někoho obdivuje. Tyto problémy nám přitom běžně nebrání předpokládat, že existují jisté skutečnosti, které věty, jimiž přisuzujeme tyto charakteristiky, činí pravdivými či nepravdivými.

³⁵ Lze říci, že pokud prokázání laskavosti neodmítnu, vezmu na sebe jistý závazek, a tak pomáhám ustanovit dané pravidlo_s.

³⁶ V tomto ohledu se odlišujeme od von Wrighta, který bere hrozbu sankcí za nezbytnou podmínku ustanovení normativního vztahu (srov. von Wright 1963, 125). Von Wrightův přístup lze ovšem jistě úspěšně hájit pokud přijmeme extrémně široký pojem sankce, podle kterého lze například už sa-

3 Normy

Nyní se dostáváme k vymezení pojmu, který budeme spojovat s termínem „norma“. Jak už jsme naznačili, běžné užívání termínu „norma“ je značně různorodé a značně závisí na souvislostech, ve kterých se o normách mluví. Zjednodušeně řečeno – něco jiného pod tímto slovem rozumí právník, něco jiného etnolog, a ještě něco jiného etik či lingvista. Pokud chceme o normách pojednávat obecně a nezvolili jsme možnost brát termín „norma“ jako ono střešní označení, pod které lze zahrnout vše, o čem jsme dosud hovořili jako o pravidlech, nabízí se možnost pojmát normy jako specifický druh pravidel. Právě takové pojetí norem se zdá být poměrně přirozené, a proto jej zde chceme navrhnout.

Termín „norma“ tedy budeme používat pro označení sociálních pravidel_s určitého druhu. Jako *normy* budeme označovat ta pravidla_s, která regulují (resp. mají regulovat) jisté aktivity v rámci celé společnosti nebo určité komunity a spoluutvářejí její instituce. Takové normy jsou obvykle začleněny do provázaných systémů – jsou začleněny v *normativních systémech*. Někdy může být rozumné hovořit i o celém souboru provázaných explicitních pravidel_s jako o normě.³⁷

V běžném vyjadřování se nezdálo by můžeme setkat s tím, že se hovoří o platných normách, neplatných normách nebo třeba o tom, že nějaká norma vstoupila v platnost. Takovéto vyjadřování vychází z toho, že se na normy (někdy) pohlíží jako na J-pravidla (mohli bychom hovořit o J-normách), která v dané společnosti mohou být či nebýt platná. I přesto, že takový přístup je v řadě ohledů poměrně přirozený, budeme se držet jiného pojetí, podle kterého pouze ta společenská pravidla_p, která v daném společenském kontextu platí, mají status normy. Mluvení o normách, které teprve (možná) vstoupí v platnost, nebo o normách, které (už) neplatí, se tedy budeme vyhýbat. Pokud budeme chtít vyjádřit to, co se takovými vyjádřeními obvykle míní, budeme říkat, že jisté pravidlo_p vstoupilo v platnost a stalo se (platnou) normou. Sousedství jako „neplatná norma“ či „neexistující norma“ tedy v rámci

motnou nespokojenost toho, kdo něco požadoval, s jednáním adresáta brát za jistý druh sankce. Přístup, v jehož rámci je existence normy podmíněna hrozbou sankce předkládá i Peter Stemmer (Stemmer 2008, kap. 8).

³⁷ Pokoušet se ovšem odpovídající pravidlo, artikulovat v rámci jedné pravidlové věty by zřejmě nedávalo rozumný smysl (i když by taková artikulace nemusela být principiálně vyloučená).

tohoto zpřesněného vymezení pojmu normy budou vlastně obsahovat protimluv.³⁸

V lidských společnostech se můžeme setkat s nepřeberným množstvím typů norem, které lze klasifikovat různými způsoby. Zde budeme normy členit do tří kategorií: *sociálně konstitutivní normy*, *dílčí konstitutivní normy* a *institucionální normy*. Základnímu vymezení těchto kategorií norem se budeme věnovat v následujících oddílech.

3.1 Sociálně konstitutivní normy

Nejprve se budeme věnovat alespoň rámcovému vymezení pojmu sociálně konstitutivní normy. Pod tento pojem zahrneme normy, u kterých v roli autority vystupuje celé společenství, a které hrají podstatnou roli ve fungování dané společnosti nebo její podstatné části. Ačkoli hovoříme o tom, že v roli autority zde vystupuje společenství jako jistý sociální celek, manifestace příslušných regulativních postojů (ať už negativní usměrňování sankcemi či pobízení příkladem nebo odměňováním), je typicky rozptýlená a nekoordinovaná. Úkolu manifestovat takový postoj se ujímají podle okolností jednotliví členové dané společnosti, a to nikoli jako ‚organizační jednotky‘ určitého sociálního subjektu (jakým by mohla být třeba rada starších nebo nějaký sněm), ale jako loajální členové společnosti, kteří se tím (ať už uvědoměle nebo spontánně) hlásí k jejím hodnotám a přebírají svůj díl odpovědnosti za to, že život společnosti má jistý normativní rámec, který zajišťuje její integritu a funkčnost.³⁹

Je zřejmé, že hovořit o tom, že společnost zaujímá jistý regulativní postoj, není zdaleka neproblematické. V důsledku to totiž znamená přisuzovat společnosti (cosi jako) jednotnou vůli a schopnost nést odpovědnost. Ačkoli pojmy vůle i odpovědnosti nejsou nikterak jasné, lze jistě argumentovat, že přisuzování vůle či odpovědnosti společnosti jako celku není obhajitelné. Na druhé straně výroky o tom, že něco je, či není, pro společnost přijatelné patří do běžného vyjadřování, takže

³⁸ To samozřejmě neznamená, že by tam, kde nebude hrozit nebezpečí nedorozumění, bylo používání takovýchto vyjádření nějak zásadně vadné. Například o připravovaných souborech právních předpisů (souborech toho, co bychom mohli označit jako normy,) obvykle lze bez nebezpečí vzniku zmatků hovořit jako o právních (i když zatím neplatných) normách.

³⁹ Lze tedy mluvit o tom, že takovéto normy mají i jisté rysy autonomních pravidel.

se zdá, že na společnost běžně nahlížíme (přínejmenším v některých souvislostech) jako na subjekt, který je přece jen schopný volní postoje zaujímat a projevovat.

Bez toho, že bychom se pokoušeli tento problém nějak zásadně řešit, budeme předpokládat, že přínejmenším v rámci pokusů o vysvětlení některých společenských jevů dává smysl mluvit o tom, že společnost zaujímá pozici autority, která od svých členů cosi vyžaduje. Necháme přitom prostor jak pro názor, že autority tohoto typu jsou jen jakési entity postulované pro teoretické potřeby, případně odvozené ze základnějších společenských jednotek, tak pro názor, že jde o plnohodnotné společenské subjekty.⁴⁰

Sociálně konstitutivní normy jsou charakteristické i tím, že nejen vyžadují po adresátovi – jednotlivci, který je členem dané společnosti – jistý způsob jednání, ale „paralelně“ po něm vyžadují, aby sám manifestoval zaujetí stejného regulativního postoje ve vztahu k ostatním členům společnosti (tj. zaujímal pozici (spolu)autority dané normy).

Pokud bychom hledali nějaký typ vyjádření, která by byla vhodným standardním způsobem artikulace norem tohoto typu, byly by asi nevhodnější věty typu: „To a to se dělá!“, „To a to se nedělá!“, např. „Slabším se neubližuje!“, „Sliby se plní!“. Často však normy tohoto druhu nebývají artikulovány explicitně. Jak jsme už naznačili, sociálně konstitutivní normy jsou vlastně ta pravidla_s, která vytvářejí určitý relativně jednotný sociální prostor, v němž se pak ustanovují další sociální fakty normativní i nenormativní povahy. Normy tohoto typu lze buď přímo označit za mravní normy, nebo jde o normy, které mají jistý mravní aspekt. Jejich dalším charakteristickým rysem tak je jejich zevšeobecnitelnost (universalizability), tj. platí, že je-li někdo v jisté situaci adresátem dané normy (daného pravidla_s), je jeho adresátem kdokoli jiný, kdo se nachází ve stejné situaci.⁴¹

Obecné respektování sociálně konstitutivních norem je základní podmínkou toho, aby jednotliví lidé získali a udrželi status plnohodnotných členů dané společnosti. Vhodnější ovšem možná bude formulace vycházející z opačného pohledu: ti, kdo zásadním způsobem porušují normy tohoto typu, ztrácejí status plnohodnotných členů společ-

⁴⁰ K takovému názoru by se patrně klonil třeba John Searle, který předpokládá existenci nadindividuálních subjektů, které jsou schopné zaujímat intencionální postoje (viz Searle 1990).

⁴¹ K pojmu zevšeobecnitelnosti srov. Hare (1952) a Rabinowicz (1979).

nosti, což se projevuje v tom, že jsou podrobeni sankcím nejrůznějšího druhu, případně jsou ze společnosti nějakým způsobem vyloučeni.

Složitou problematikou konstituování těchto norem se zde nebudeme zabývat. Lze předpokládat, že zásadní roli v tomto procesu má opakované řešení situací, v nichž vyvstává tzv. koordinační problém. Mechanismy řešení tohoto problému jsou rozebrány například v klasické knize D. Lewise o konvencích (Lewis 1969) a ve studiích, které na ni kriticky navazují.

3.2 Dílčí konstitutivní normy

Jako dílčí konstitutivní normy budeme označovat normy, které se v zásadě vztahují na ty, kdo základní status člena společnosti mají.⁴² Jsou ustanovovány regulativními postoji, které společnost, její institucionální subjekty nebo i její jednotliví členové zaujímají k těm členům společnosti, kteří se ucházejí (v širokém slova smyslu, kdy ucházení se může být i spontánní, ne zcela vědomé) o jistý společenský status, který mohou, ale nemusí získat (podržet). Týkají se tedy jistých rolí, které členové společnosti dlouhodobě nebo přechodně zaujímají. Tyto role jsou často vázány na splnění určitých nenormativních kritérií, ale vždy mají svůj normativní aspekt.

Tak například k tomu, aby člověk měl status rodiče v sociálním, nikoli pouze biologickém smyslu, musí splňovat jisté nároky – především musí respektovat jistá (byť třeba ne zcela jasně artikulovaná) pravidla_s. Podobně k tomu, aby někdo měl status mnicha, musí se jeho chování řídit jistými pravidly, která jsou více či méně explicitně formulována příslušnými řeholními zásadami, jejichž dodržování daná církev či řád vyžaduje. V moderní institucionalizované společnosti je velká část rolí (statusů), které lidé zaujímají (získávají) spjata s dodržováním explicitně stanovených pravidel_s, která jsou brána jako platná pro ‚uchazeče‘ o daný status. Zůstávají ovšem statusy spjaté s respektováním jistých pravidel_s, která se neopírají o žádnou instituci – například status kompetentního mluvčího češtiny, status kmotra mafie, či status kompetentního tanečníka verbuňku při folklórních slavnostech.

Pokud by se měla určit jazyková vyjádření, která nejlépe artikulují regulativní vztahy tohoto typu, šlo by zřejmě o vyjádření typu „Chčeš-

⁴² Jak jsme už naznačili, tento status není něco absolutního, ale lze jej postupně nebo i náhle získávat nebo naopak ztrácet.

-li být brán tak a tak, (ne)dělej to a to!", resp. „Kdo má být brán jako to a to, (ne)má dělat to a to“. Například: „Chceš-li být brán za kompetentního mluvčího češtiny, dbej na to, abys dodržoval zásadu shody gramatického tvaru podmětu s přísudkem!“, „Chceš-li být brán za kompetentního mluvčího češtiny, neměl bys říkat ‚Toto je pes‘ když ukazuješ na slepici!“. V situacích, kde se aspirace adresáta, resp. adresátů na daný status předpokládá, jako například v případě potenciálních mluvčích češtiny, se ona podmínka „chceš-li“ bere za automaticky splněnou a její uvádění je tak možné pokládat za zbytečné.

Je třeba zdůraznit, že hranice mezi sociálně konstitutivními a dílčími konstitutivními normami není zcela ostrá. Sociálně konstitutivní normy bychom dokonce mohli nahlédnout i jako specifický hraniční typ dílčích norem: „Chceš-li být členem společnosti, ...“. Takový přístup by ale asi nebyl vhodný, protože výchozí situace je zcela typicky taková, že individuum je členem společnosti, a jsou na něj tedy kladeny jisté nároky, „ať chce anebo nechce“. Na druhé straně některé dílčí konstitutivní normy se zjevně překrývají s normami, které bychom patrně zařadili mezi sociálně konstitutivní. Nedodržování pravidel, jako *Netvrď to, o čem si nemyslíš, že je to pravda!*, *Neptej se na to, co víš!*, *Nežádej ostatní o to, co zjevně nemohou udělat!*, může vést ke ztrátě statusu kompetentního mluvčího, ale může i ohrozit status jednotlivce jako člena společnosti.

3.3 Institucionální normy

Posledním typem norem, který se v této velmi schematické a zjednodušené klasifikaci pokusíme specifikovat, jsou institucionální normy. Toto označení rezervujeme pro sociálně význačná pravidla, která jsou explicitně stanovená a institucionalizovaná v tom smyslu, že regulativní vztahy, které dané S-pravidlo konstituují, mají za autoritu subjekt, který vystupuje jako jistá společenská instituce (resp. jako reprezentant jisté společenské instituce).

Jedním z úskalí tohoto vymezení je nepochybně to, že je opřené o značně neurčitý pojem instituce. V kontextu těchto úvah přijmeme zúžené chápání, podle kterého jsou instituce primárně neindividuální sociální subjekty, které jsou schopny projevovat (relativně) jednotnou vůli a aplikovat sankce. V tomto užším pojetí tedy nepředstavuje společenskou instituci například manželství, smlouva, jazyk či náboženské vyznání. Klíčovou institucí moderních společností je samozřejmě stát,

ale tyto společnosti jsou ‚semeništěm‘ řady dalších institucí jejichž existence je s existencí státu více či méně spjata. Jako instituce tak budeme brát například soudy, úřady, církve, školy, podniky, zájmová sdružení a podobně.⁴³

Nejvýznačnějším příkladem institucionálních norem jsou samozřejmě právní normy. I ostatní instituce však běžně vystupují v pozici autority norem. Tyto normy se ovšem často týkají vnitřních záležitostí instituce (jejich adresáti se nacházejí ‚uvnitř‘). Pro státní instituce je naopak typické, že jako autority regulativních vztahů vystupují i ‚navenek‘. Pro institucionální normy je přitom charakteristické, že jejich dodržování je (až na okrajové výjimky) vynucováno explicitně stanovenými sankcemi.

Opět snadno nahlédneme, že jasné vymezení norem tohoto typu a jejich odlišení od jiných typů norem a pravidel je komplikovanou záležitostí. Institucionální normy se zjevně v mnoha ohledech prolínají jak s dílčími konstitutivními normami, tak i s jinými typy pravidel. Lze říci, že tyto normy nabývají v průběhu dějinného vývoje na významu a do jisté míry dokonce přebírají, přinejmenším zdánlivě, roli sociálně konstitutivních norem.

3.4 Normalita vs. normativita

V rámci úvah o normách, zejména o těch, které nejsou explicitní, je třeba rozlišovat dvě odlišné klasifikace jednání – jednání může na jedné straně být *(ne)normální*, na druhé straně může být *v (ne)souladu s* – v daném kontextu – *platnou normou*. Přestože obě charakteristiky jdou často ruku v ruce, nebylo by dobré je směšovat.⁴⁴ Jako *normální* je přirozené označit takový způsob jednání, který v daném společenství (v tom kterém typu situace) výrazně převažuje. Jako jednání, které *re-*

⁴³ Do rozboru nesmírně složité problematiky konstituce různých typů institucí se zde nebudeme pouštět. Pozoruhodné úvahy na toto téma lze nalézt například v Hayek (1991).

⁴⁴ Představa, že normativní správnost jednání lze v případě implicitních norem v zásadě redukovat na pravidelnost (běžnost, normálnost) jeho výskytu stojí v základech pohledu na normativitu, který Brandom označuje (a kritizuje) jako regularismus (srov. Brandom 1994, kap. 1).

spektuje určitou normu_s, označíme to jednání, jímž autorita (ne)vykonává to, co autorita (v dané situaci) požaduje.⁴⁵

Mezi normalitou a normativitou je vcelku přirozeně oboustranný vztah. Na jedné straně se stává, že jednání, které se ustanoví (třeba nahodilou shodou okolností) jako nejběžnější (normální ve ‚statistickém‘ smyslu), se stane jednáním vyžadovaným – tato normalita začne být v rámci společenství, které vystupuje v pozici autority, obecně vyžadována a ustanovuje se tedy – implicitně nebo i explicitně – jistá norma. Na druhé straně je pochopitelné, že zejména tam, kde je společenství funkční a schopné efektivně uplatňovat sankce, se stává normálním takové jednání členů společenství (adresátů), které je v souladu s normami – adresáti normy respektují (dodržují).

Je ovšem třeba mít na paměti, že zdaleka ne každý způsob jednání, který je ve společnosti normální, je brán jako normativně správný (vyžadovaný nějakou autoritou). Běžně lidé určitým standardním způsobem jednají prostě proto, že to je jednoduché, pohodlné, nebo z pouhého zvyku. V rámci lidských společenství ovšem někdy vyvstávají i situace, kdy je nějaký způsob jednání normální, ale i přesto je obecně vnímán jako nesprávný. Může například nastat situace, kdy takřka každý v rámci jisté společnosti krade, a přesto takové jednání zůstává vnímáno jako (normativně) nesprávný způsob jednání. Obecně je ovšem třeba říct, že situace, kdy dlouhodobě převládá (je normální) jednání, které není v souladu s existujícími normami dané společnosti, může jen výjimečně přetrvávat dlouhodobě.

4 Preskriptivní jazyk

Zatím jsme hovořili jen o jednom typu jazykových vyjádření, která (typicky) slouží k regulaci jednání jednotlivců nebo jiných sociálních subjektů – o pravidlových větách. Nyní se krátce budeme věnovat jinému typu takovýchto ‚regulativních‘ vyjádření. Připomeňme, že pra-

⁴⁵ Povšimněme si, že je užitečné brát v úvahu i slabší chápání respektování normy (či obecněji pravidla), při kterém adresát normu respektuje, kdykoli nejedná v konfliktu s normou. V případě podmíněných norem (např. normy artikulované pravidlovou větou „Pokud vás policista vyzve k zastavení vozidla, neprodleně vozidlo zastavte!“) tak lze říci, že všichni adresáti, kteří se nacházejí v situaci, kdy není podmínka splněna (např. řidiči, kteří nejsou právě vyzýváni k zastavení svého vozidla), respektují danou normu v tom smyslu, že nejednají v rozporu s tím, co autorita normy požaduje.

vidla_s jsme charakterizovali jako vztahy, založené na tom, že autorita požaduje od adresáta jistý *způsob* jednání (typicky v závislosti na okolnostech). Mimo sféru našeho zájmu tak dosud zůstávaly situace, kdy jeden subjekt požaduje po druhém (ne)vykonání konkrétního jednání. I v tomto případě vzniká (typicky na základě vyslovení jisté rozkazovací věty) mezi příslušnými subjekty regulativní vztah. Obrátí-li se například otec na syna při obědě s větou „Podej mi slánku!“, pak po něm něco požaduje. Bylo by však zjevně nepřiměřené hovořit o vzniku pravidla_s, protože cílem vyslovení takovéto žádosti není ustanovení jakékoli pravidelnosti. Cílem není regulace *způsobu* jednání, ale jde o pokyn k vykonání *jednotlivého* jednání.⁴⁶ Vyslovení takové věty tedy nevede k ustanovení pravidla_s, výsledkem daného mluvního aktu (například vydání vojenského příkazu) je ustanovení přechodného regulativního vztahu.

Charakteristickým rysem regulativních vztahů tohoto druhu je to, že (typicky) zanikají tím, že adresát požadované jednání vykoná, případně tím, že pomine situace, kdy by je vykonat mohl.⁴⁷ O větách, které artikulují jednorázové požadavky tohoto druhu, budeme říkat, že vyjadřují *jednorázové apely*.⁴⁸ Vyslovením takových apelů vzniká vztah, který lze označit jako *apelační vztah* resp. *apel_s*. Podobně jako pravidlo_s je tedy i apel_s jistou sociální skutečností. Ta je v tomto případě dána existencí jistého přechodného regulativního vztahu.⁴⁹

Jako střešní označení zahrnující jak pravidlové věty, tak věty vyjadřující jednorázové předpisy zavedeme termín *věty preskriptivního jazyka*, či krátce *preskripcce*. Vzhledem k tomu, že ze sémantického i logického hlediska jsou si pravidlové věty i věty vyjadřující jednorázové apely

⁴⁶ K rozlišení způsobů jednání (generic acts) a jednotlivých jednání (act individuals) srov. von Wright (1951).

⁴⁷ Například, v našem konkrétním případě vztah typicky zanikne, když syn otcí slánku podá. Může ale zaniknout i tím, že slánku podá někdo jiný, nebo slánka po náhlém poryvu větru spadne a rozbije se. Daný vztah může ovšem zaniknout třeba i tím, že adresát odmítne dané jednání vykonat a autorita to akceptuje, nebo tím, že se změní situace tak, že vykonání daného jednání se stane zjevně nerozumným.

⁴⁸ Pro větší jasnost bychom i zde mohli využít index a hovořit o *jednorázových apelech_s*.

⁴⁹ J. Raz v této souvislosti hovoří o particular norms (Raz 1990, kap. 2) Jeho pojetí norem je ovšem poněkud jiné.

velmi podobné, bude často užitečné hovořit obecně o sémantických (logických) vlastnostech preskripcí či vyjádření preskriptivního jazyka.

Ani mezi preskripce, které vyjadřují J-pravidla a těmi, které vyjadřují jednorázové apely_J, by nemělo smysl hledat nějakou ostrou hranici. Věty jako „Zalij trávník zítra, pozítí a popozítí!“, „Každý den v tomto týdnu si večer vyčisti zuby!“, „Nesněž tyto bonbóny, dokud se sestra nevrátí z prázdnin!“ mohou posloužit jako ilustrace toho, že hranice mezi (obecnými) pravidly_S a přechodnými vztahy, které vznikají na základě vyslovení jednorázových apelů, není ani zdaleka ostrá. V rámci obecných úvah o pravidlech a normativitě budou hrát úvahy o specifických rysech jednorázových apelů spíše okrajovou roli – větší na teoretických úvah se soustředí na pravidla, resp. na normy.⁵⁰

4.1 Dovolení

Hovoříme-li o preskriptivním jazyce, měli bychom věnovat pozornost ještě jedné specifické kategorii vyjádření, která dosud zůstávala zcela stranou naší pozornosti. Máme na mysli dovolovací věty jako „Dnes se smíš jít koupat“, „Můžete kdykoli parkovat na našem dvoře“ nebo „Pokud jasně svítí měsíc, smíte v sále zhasnout, i když jsou v něm lidé.“

Měli bychom vyjádření tohoto druhu zařadit mezi preskripce? Odpověď na tuto otázku je komplikovanější, než by se mohlo zdát. Na jedné straně je zjevné, že takové věty (resp. promluvy) se týkají toho, co ten, komu jsou adresovány, smí či nesmí dělat, a v tomto smyslu jde intuitivně o vyjádření, která (spolu)určují jednání daného subjektu. Na druhé straně ovšem samotným vyslovením takovýchto vět vcelku očividně nevznikají žádné regulativní vztahy. Ten, kdo druhému něco dovoluje, nic nepožaduje.

Podrobný rozbor role dovolení v rámci preskriptivního jazyka by vyžadoval poměrně velký prostor,⁵¹ proto se zde omezíme jen na velmi zjednodušený nástin našeho pojetí. To je založeno na rozlišení trojího užití dovolovacích vět:

⁵⁰ Uvažovat o normách, které by vyžadovaly jen určité jednotlivé jednání a nikoli způsob jednání (a v tomto smyslu by nebyly pravidly) nedává příliš smysl, i když, striktně vzato, lze patrně připustit, že by mohly být ustanoveny institucionální (právní) „normy“, které budou předepisovat určitému subjektu (například prezidentu republiky), vykonání zcela určitého aktu.

⁵¹ Alespoň z části lze takový rozbor nalézt v Childers – Svoboda (2003).

a) Velmi běžně jsou dovolovací věty užívány k tomu, aby toho, kdo je adresátem jistých pravidel, informovaly o tom, co mu tato pravidla umožňují dělat, tj. jak tato pravidla vymezují prostor pro jeho jednání.⁵² V tomto smyslu takové věty obvykle používá ten, kdo není ani v roli autority, ani v roli adresáta, ale v postavení ‚nezaujatého pozorovatele‘.⁵³ Řekne-li pak takový mluvčí někomu, kdo je v roli adresáta, „Na Puškinově náměstí smíš parkovat“, chce tím patrně adresáta informovat, že autorita, která reguluje parkování (v daném městě), připouští parkování (subjektů jako je adresát) na Puškinově náměstí. Dovolovací věty užití v tomto smyslu jsou tedy pravdivými či nepravdivými výroky o určité normativní situaci.

b) Další běžné užití dovolovacích vět představují případy, kdy ten, kdo v daném kontextu vystupuje jako autorita, vyslovením dovolení garantuje pro adresáta jisté možnosti jednání. Například nadřízený podřízenému řekne „Můžeš (smíš) při práci poslouchat rádio“ nebo „Smíš do školy chodit v burce“. Jak je zřejmé, takováto dovolení jsou prakticky významná zejména v situacích, kdy přípustnost daného jednání není zcela jasná. V případě strukturovaných systémů norem, kdy jsou silnější a slabší předpisy, se tato dovolení využívají ke garantování jisté svobody jednání. Explicitní artikulací jistého dovolení autorita zavazuje podřízené autority, případně i sebe sama, k tomu, že jistý způsob jednání bude tolerovat.

c) Třetí velmi běžný způsob užití dovolovacích vět představuje jejich užití ke zrušení jistého zákazu, případně k jeho dílčímu omezení. Pokud tedy například rodič dítěti zakázal chodit do lesa (příslušné pravidlo_s existuje) a později mu adresuje dovolení „Ode dneška smíš chodit do lesa“, pak je předchozí zákaz zrušen. Obdobně řekne-li rodič v dané situaci „Smíš chodit do lesa, pokud s tebou půjde bratr“, pak sice původní zákaz zrušen není, ale je omezen. Nová situace je tedy taková, že je platné pravidlo_s *Nechod' do lesa, pokud tě nedoprovází bratr*.⁵⁴

Právě třetí uvedený způsob užití dovolovacích vět ukazuje, že ačkoli vyslovování dovolovacích vět samo o sobě nedává vzniknout regulativním vztahům, může hrát velmi podstatnou roli v jejich formování (v utváření sféry přípustného). Vyslovování dovolení tak má stěžejní za-

⁵² Lewis (1979) označuje tento prostor jako *sféru přípustného* (*the sphere of permissibility*).

⁵³ Lewis (1979) hovoří v této souvislosti o roli kibice.

⁵⁴ Podrobněji k rozlišení různých užití dovolovacích vět srov. Svoboda (2003).

stupitelnou roli v rámci dynamiky pravidlových (normativních systémů). Z tohoto důvodu je zřejmě vhodné zahrnout i dovolovací věty (tj. typicky věty uvozené slovy „smíš“, „můžeš“) mezi věty preskriptivního jazyka. Funkčně synonymní dovolovací věty pak vyjadřují *dovolení*.

4.2 Technologická ‚pravidla‘

Před tím, než schematicky shrneme základní pojmová rozlišení, která jsme v tomto článku nastínili, bude vhodné věnovat alespoň krátkou poznámku ještě jednomu typu vyjádření. Velmi běžně se totiž setkáváme s tím, že pravidlové věty (i obecněji předpisy) jsou používány k formulování tzv. *technologických ‚pravidel‘* (mohli bychom hovořit o T-pravidlech).⁵⁵ Tato pravidla určují například (správný či standardní) postup instalace toneru do tiskárny nebo přípravy polévky ze sáčku. Vyslovení takovýchto technologických ‚pravidel‘ ovšem typicky nevede ke vzniku žádných S-pravidel. V mluvních aktech tohoto typu⁵⁶ totiž zásadně nejde o artikulaci jakéhokoli regulativního postoje. Jde vlastně o specifickou formu vyjádření tvrzení popisujících, jak lze dosáhnout jistého cíle. Striktně vzato tak adekvátnější způsob formulace technologických ‚pravidel‘ představují věty typu „Pokud chcete instalovat toner, je třeba nejprve otevřít vrchní kryt tiskárny“ nebo „První krok standardního postupu při instalaci nového toneru do tiskárny spočívá v otevření jejího horního krytu“.⁵⁷

Je ovšem třeba mít na paměti, že dodržení technologických ‚pravidel‘ je často vyžadováno nějakou autoritou. V takovém případě lze samozřejmě říci, že se tato technologická ‚pravidla‘ posouvají (v daném kontextu) do polohy S-pravidel – autorita explicitně či implicitně vy-

⁵⁵ Von Wright (1963) v této souvislosti hovoří o technických normách, resp. direktivách.

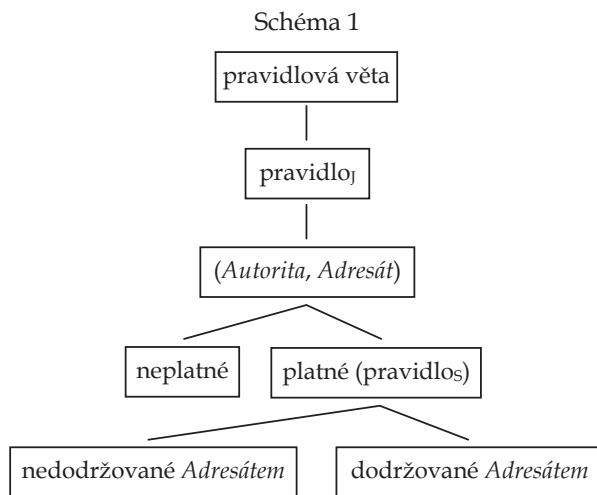
⁵⁶ Opět připomeňme, že termín „mluvní akty“ zde chápeme velmi široce.

⁵⁷ Všimněme si, že třeba i na pravidla her se dá z jistého pohledu dívat jako na technologická pravidla („Chcete-li hrát pasíans, postupujte tak a tak“). Je zde ovšem podstatný rozdíl – z pohledu ‚zevnitř‘ hry se daná pravidla už nejeví jako technologická ‚pravidla‘, ale dávají vyvstat S-pravidlům. Naproti tomu skutečnost, že například začneme podle nějakého návodu cosi montovat ke vzniku žádných regulativních vztahů (S-pravidel) nevede. Jisté jednání můžeme v takové situaci sice vnímat jako nutné či žádoucí, ale jde o nutnost, kterou von Wright (1963) označuje jako *anakastickou* – danou snahou o dosažení jistého cíle.

žaduje, aby adresát dodržoval při jednání, které vykonává, jistý standardní postup. Je rovněž dobré si uvědomit, že respektování jistých technologických ‚pravidel‘ může být podmínkou k dosažení jistého statusu (např. „zednický mistr postupuje tak a tak“). Některá technologická ‚pravidla‘ se tak například mohou posunout do polohy dílčích konstitutivních norem.⁵⁸

5 Shrnutí

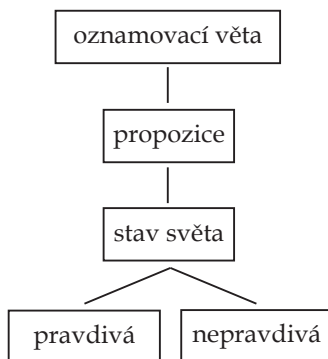
S jistou mírou zjednodušení můžeme nyní rekapitulovat pojmová a terminologická rozlišení, která jsme nastínili v předchozích oddílech s pomocí následujících schémat:

Předtím, než toto schéma okomentujeme, bude užitečné uvést obdobné schéma, které se týká běžného popisného jazyka:

⁵⁸ Z tohoto pohledu můžeme i logická pravidla vnímat na jednu stranu jako technologická pravidla, která, respektujeme-li je, vedou k dosažení určitého cíle. Na druhé straně základní respektování těchto pravidel je i nezbytnou podmínkou získání (udržení) jistého statusu – statusu racionálního mluvčího. Téma logických pravidel je ovšem komplikované a zasluhovalo by daleko komplexnější rozbor, na který zde není prostor.

Schéma 2

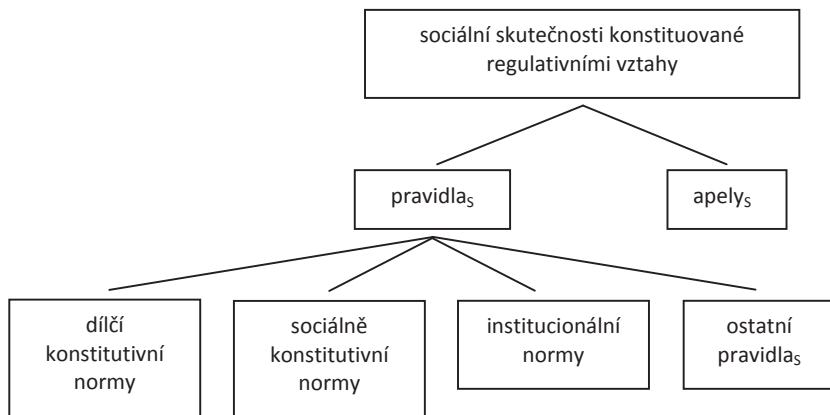
Obě schémata začínají u vět přirozeného jazyka, které nesou jistý význam (vyjadřují pravidlo_p resp. propozici). Konfrontujeme-li propozici se stavem světa,⁵⁹ dostaneme jistou pravdivostní hodnotu – propozice (potažmo samotná věta) je buď pravdivá, anebo nepravdivá. Pravdivost či nepravdivost tak představuje aktuální sémantickou hodnotu dané propozice. Konfrontujeme-li obdobně pravidlo_p s jistým sociálním vztahovým rámcem, který zde naznačuje uspořádaná dvojice sestávající ze dvou určitých sociálních subjektů, které po řadě vystupují v roli autority (*Aut*) a adresáta (*Adr*), dostaneme analogicky jistou sémantickou hodnotu – dané pravidlo_p je v daném vztahovém rámci platné či neplatné. Pokud je platné, znamená to, že existuje odpovídající sociální skutečnost (pravidlo_s).

V prvním schématu je navíc naznačena další rovina, která je v úvahách o pravidlech důležitá – pravidlo, které je platné, je daným adresátem buď dodržováno (adresát nejedná v nesouladu s daným pravidlem_s), anebo nedodržováno (adresát svým jednáním nerespektuje požadavek příslušné autority). I dodržení/nedodržení platného pravidla_s můžeme brát jako specifickou sémantickou hodnotu. Uvažování této specifické hodnoty hraje obvykle podstatnou roli ve formální sémantice, na níž jsou založené logické systémy, které si kladou za cíl

⁵⁹ Typicky nás samozřejmě zajímá aktuální stav světa. Můžeme ale samozřejmě uvažovat o možných stavech světa, resp. celých možných světech.

postihnout logické vztahy v rámci preskriptivního jazyka.⁶⁰ Do úvah tohoto typu se ovšem v rámci tohoto článku nebudeme pouštět.

Následující schéma v přehledné podobě rekapituluje terminologii, kterou jsme zavedli v předchozích oddílech.

Pojmová rozlišení, která jsme v tomto článku naznačili, nabízejí relativně jednoduché a přitom systematické řešení tzv. ontologického problému norem, o kterém hovoří von Wright ve svém klasickém díle *Norm and Action*:

Existence normy je *skutečnost*. To, co zakládá pravdivost normativních tvrzení a normativních propozic, tak jsou určité skutečnosti. *Podstata* norem pak spočívá právě v těchto skutečnostech, které činí daná normativní tvrzení a propozice pravdivými. Otázku po povaze těchto skutečností bude proto příhodné označit jako *ontologický problém norem*. (von Wright 1963, 106)

Řešení tohoto problému, které zde v nástinu předkládáme, je do velké míry v souladu s von Wrightovým přístupem. Přes dílní odlišnosti je možné zde předložený přístup považovat za rozpracování von Wrightova obecného pojetí, podle kterého vyslovení normy, obdobně jako vyslovení slibu, zakládá jistý vztah (*relationship under norm*) a po

⁶⁰ Příklady takových systémů (budovaných pochopitelně zcela nezávisle na zde naznačeném pojmovém rámci) lze nalézt například v Rescher (1966) nebo v Hilpinen (1971) a (1981).

dobu existence vztahu daná norma platí (srovnej von Wright 1963, 117n). Terminologie, se kterou zde pracujeme je ovšem, domníváme se, poněkud přesnější a zejména díky rozlišení J-pravidel a S-pravidel se vyhýbá některým problémům, které jsou s von Wrightovým způsobem používání termínů jako „norma“, „pravidlo“ či „příkaz“ spjaty.⁶¹ Navíc zde nastíněný přístup řeší ontologický problém norem důsledněji, než von Wright. Ačkoli von Wright obecně používá termín „norma“ jako střechní označení, pod které spadají pravidla, preskripce, zvyky i direktivy, tam, kde se zabývá ontologickým problémem norem, se jeho úvahy překvapivě omezují pouze na preskripce. Pravidla, direktivy a zvyky ponechává zcela stranou.

Obdobně jako u von Wrighta, i v této studii je jedním z hlavních motivů zkoumání snaha poskytnout základy pro sémantická a logická zkoumání. Identifikace dvou specifických sémantických hodnot spjatých s (platnými) pravidly, tak, jak byla nastíněna zde, podle nás poskytuje relativně pevné základy pro budování specifické logické sémantiky pro preskriptivní jazyk.⁶²

6 Příklad použití pojmového aparátu

Na úplný závěr tohoto článku se pokusíme ukázat, že pojmová a terminologická rozlišení, která jsme v tomto článku nastínili, otevírají možnost rozebrat a v případě potřeby i jasněji formulovat filozofické výklady, které se norem a pravidel týkají. Ilustrujeme to tím, že se z této perspektivy podíváme na dva krátké úryvky Wittgensteinových *Zkoumání* (Wittgenstein 1993), tedy na úryvky z textu, který měl na vznik současného boomu filozofických diskuzí o normativitě zcela klíčový vliv. Prvním úryvkem je podstatná část §31:

Jestliže se někomu ukáže šachová figurka krále a řekne se „To je šachový král“, tak se mu tím použití této figurky nevysvětlí, ledaže by už znal pravidla hry až na tento poslední bod: tvar figurky krále. Lze si myslet, že se pravidlům hry naučil, aniž mu kdy byla ukázá-

⁶¹ Von Wright například hovoří na krátkém úseku textu o tom, že někdo přikazuje (resp. pokouší se přikazovat), že vydal určitý příkaz, a že daný příkaz existuje (srov. von Wright 1963, 121-125). Příkaz tak je, zdá se, brán paralelně jako jistý akt, jako obsah nějakého aktu, i jako jistá skutečnost.

⁶² Jakým směrem mohou být tyto úvahy rozvíjeny, ukazuje např. Svoboda (1992) a Kolář – Svoboda (1997, kap. XV).

na nějaká skutečná figurka. Tvar figurky tu odpovídá zvuku nebo podobě určitého slova.

Lze si ale také myslet, že se někdo hře naučil, aniž se kdy učil, nebo aniž kdy formuloval herní pravidla. Naučil se třeba přihlížením nejprve zcela jednoduchým deskovým hrám a pokračoval pak k hrám stále komplikovanějším.

V této pasáži Wittgenstein hovoří jednak o tom, že někdo zná pravidla hry, jednak o tom, že se někdo pravidlům hry naučil. Povšimněme si, že obě tyto formulace skrývají jistou neurčitost. Na jedné straně můžeme znalost pravidel hry přisoudit tomu, kdo se s pravidly dané hry obsaženými v návodu seznámil a zapamatoval si je. Takový člověk je tedy (zjednodušeně řečeno) seznámen s jistým souborem J-pravidel a ví, že jde o (platná) pravidla, dané hry. Právě v tomto smyslu zřejmě Wittgenstein chápe znalost pravidel (resp. slova o naučení se pravidlům) v prvním odstavci pasáže. Pouze znalost tohoto typu lze totiž příhodně doplnit naznačeným ukázáním toho, jak vypadá (v dané sestavě figur) král.

Když ale Wittgenstein následně mluví o možnosti, že se někdo hře naučil, „aniž se kdy učil, nebo aniž kdy formuloval herní pravidla“ mluví zjevně o jiné znalosti pravidel hry – o jejím ovládnutí, schopnosti hrát ji. Přestože se v obou případech hovoří o (na)učení se pravidlům/hře, je zjevné, že oba typy znalosti spolu podle Wittgensteina přímočaře nesouvisí – znalost příslušných J-pravidel negarantuje schopnost hrát šachy a naopak schopnost hrát šachy není nutně spjata s naučením se určitého souboru J-pravidel. Tuto schopnost člověk má, když je schopen rozpoznat správné tahy (tahy podle pravidel) od nesprávných, ale nejen to, alespoň do jisté míry musí být schopen i rozpoznat strategicky správné tahy (ve smyslu tahů účelných z pohledu cíle hry) od nesprávných.⁶³

Je třeba poznamenat, že šachy nejsou úplně vhodným příkladem pro tematizaci rozdílu mezi teoretickým (explicitním) a praktickým (implicitním) uchopením existujících pravidel šachu (tedy jistých S-pravidel), protože základní pravidla_s šachu jsou velmi jednoduchá a jejich explicitní formulace se takřka přirozeně nabízí i tomu, kdo se šachy naučil tím, že pozoroval hráče a vytvářel si hypotézy o tom, jakými pravidly_s se ve své hře řídí. V kontextu Wittgensteinovy filozofické

⁶³ Pokud nemá onu druhou schopnost, řekneme spíš, než že naučil hrát šachy, že umí tahat šachovými figurkami.

argumentace hraje přitom ústřední roli to, že tato implicitní S-pravidla nemohou být soukromá, ale jsou nutně *společenskou* záležitostí. To není v žádném rozporu se skutečností, že řadu konkrétních S-pravidel, si jednotlivec může stanovit zcela autonomně. Jednotlivý člověk si například může (explicitně – i když nejspíš ne artikulovaně) zakázat při chůzi šlapat na víka kanálů, přikázat každé ráno cvičit, nebo hrát sám hru podle pravidel, která si explicitně stanovil.

Na úplný závěr věnujme krátce pozornost ještě §54 z Wittgensteinych *Zkoumání*:

Pomysleme jen na to, v jakých případech říkáme, že nějaká hra se hraje podle určitého pravidla!

Pravidlo může být pomůckou při výuce určité hře. Ten, kdo se [ji] učí, je s ním obeznámen a cvičí se v jeho používání. – Nebo je nástrojem hry samotné. – Nebo: určité pravidlo není používáno ani při vyučování ani při hře samotné; ani není fixováno v nějakém soupisu pravidel. Člověk se učí této hře tím, že přihlíží, jak ji druzí hrají. Říkáme však, že se hraje podle těch a těch pravidel, protože nějaký pozorovatel může tato pravidla vyčíst z praxe této hry, – jako jakýsi přírodní zákon, kterým se řídí herní úkony. – Jak ale pozorovatel rozliší v tomto případě chybu hrajících od správného herního úkonu? – Pro to existují příznaky v chování hráčů. Pomysli na charakteristické chování toho, kdo opravuje nějaké přehesnutí. Rozpoznat, že to dělá, by bylo možné, i když jeho řeči nerozumíme.

První výskyt slova „pravidlo“ v tomto paragrafu nemá smysl rozebírat, toto slovo je zde spíše zmíněno, než užito. Pozoruhodnější (a problematictější) je otázka, v jakém smyslu máme chápat formulaci, že „pravidlo může být *pomůckou* při výuce určité hře“. Jako taková pomůcka může nejspíš sloužit pouze jistá pravidlová věta, resp. J-pravidlo, které je touto větou vyjádřeno.

Mluví-li Wittgenstein o cvičení se v používání nějakého pravidla, má zřejmě na mysli vykonávání jednání, které dané (platné) pravidlo, předepisuje. To je však poněkud problematické. Předepisované jednání lze totiž praktikovat pouze v případě těch pravidel, která hráče, navádějí k jistému způsobu jednání. Běžná platná pravidla, regulující hru jakožto jistou potenciální aktivitu ovšem typicky pouze vylučují jisté způsoby jednání. Například pravidlo, vyjádřené větou „Střelcem po šachovnici tahej pouze po diagonálách!“ nevyžaduje od (potenciálního) hráče žádné tahy střelcem a hráč, který se střelci nepohne, se rozhodne proti platným pravidlům, šachu (nemáme zde na mysli ta strategická)

neproviní. Není tedy patrně přiměřené předpokládat, že v používání daného pravidla_J se hráč cvičí, když tahá střelcem diagonálně, zatímco když skáče koněm do L, cvičí se v užívání jiného pravidla_J. Chceme-li tedy mluvit o procvičování (aplikování) pravidel, bude zřejmě adekvátnější brát každý korektní tah jako cvičení se v respektování pravidel_S dané hry jako celku.

Vyjádření o tom, že je někdo s pravidlem „obeznámen“, které Wittgenstein v dané souvislosti rovněž uvádí, může obecně znamenat dvě značně odlišné věci: a) Daný člověk je seznámen s větou, která artikuluje jisté (platné) J-pravidlo (tato věta je mu řečena s tím, že vyjadřuje platné pravidlo_J dané hry), b) Daný člověk má znalost, která mu umožňuje – v rámci hraní dané hry – úspěšně respektovat jisté S-pravidlo (má jisté *know-how*). Wittgenstein má nejprve zjevně na mysli obeznámenost v prvním chápání. Uvažuje-li ale následně o pravidle, které není používáno při výuce ani fixováno v nějakém soupisu pravidel, ale je vyčteno z praxe, má očividně na mysli spíše to, co jsme označili jako (neexplicitní) S-pravidlo. Z praxe hry lze totiž zřídka vyčíst určitá J-pravidla, a už vůbec není tímto způsobem možné extrahovat určitý soubor konkrétních pravidlových vět.

Pozorováním hrajících je možné naučit se rozpoznat, jaké tahy jsou v rámci hry (ne)přípustné. O tom, kdo si tuto znalost osvojil, můžeme říci, že nahlédl jistou skutečnost – poznal jistá S-pravidla. To, že v mnoha případech lze to, jakými pravidly_S se hra řídí, zjistit přímočaěji – tím, že se seznámíme s jistými explicitními pravidly_J – však lidskou cestu k osvojení S-pravidel zásadně zjednodušuje. Navíc postup, kdy „vyčítáme“ pravidla_S z praxe je vždy ohrožen tím, že každá praxe je omezená, a hrozí tak nebezpečí, že díky této omezenosti nám jistá pravidla_S (zatím) unikají. Naproti tomu explicitní výčet platných pravidel, obvykle prostor pro takovou neurčitost neponechává.⁶⁴

⁶⁴ Striktně vzato ovšem třeba i u tak určitých pravidel, jako jsou třeba šachová pravidla FIDE, bude prostor pro jistou otevřenost. Jednak se v těchto pravidlech nevyskytuje „uzavírací klauzule“ typu „Žádnými jinými pravidly se při hraní šachu neříd!“ , jednak tato pravidla nemusí pamatovat na jakoukoli situaci.

Oddělení logiky
Filosofický ústav
Akademie věd České republiky, v.v.i.
Jilská 1
110 00 Praha 1
Česká republika
svoboda@site.cas.cz

Literatura

- BRANDOM, R. (1994): *Making it Explicit*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- HARE, R. M. (1952): *The Language of Morals*. Oxford: Oxford University Press.
- HAYEK, F. A. (1991): *Právo, zákonodárství, svoboda*. Praha: Academia.
- HILPINEN, R. (ed.) (1971): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Dordrecht: D. Reidel.
- HILPINEN, R. (ed.) (1981): *New Studies in Deontic Logic*. Dordrecht: D. Reidel.
- CHILDERS, T. – SVOBODA, V. (1999): On the Kinematics of Permission. In: Childers, T. (ed.): *Logica Yearbook 1998*. Praha: Filosofia.
- CHILDERS, T. – SVOBODA, V. (2003): On the Meaning of Prescriptions. In: Peregrin, J. (ed.): *Meaning: The Dynamic Turn*. Oxford: Elsevier, 185-200.
- CHURCH, A. (1956): *Introduction to Mathematical Logic*. Princeton: Princeton University Press.
- KOLÁŘ, P. – SVOBODA, V. (1997): *Logika a etika*. Praha: Filosofia.
- LEWIS, D. (1969): *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- LEWIS, D. (1979): A Problem about Permission. In: Saarinen, E. – Hilpinen, R. – Provenca – Hintikka, M. (eds.): *Essays in Honour of Jaakko Hintikka*. Dordrecht: D. Reidel, 163-175.
- RABINOWICZ, W. (1979): *Universalizability. A study in morals and metaphysics*. Dordrecht: D. Reidel.
- RAZ, J. (1990): *Practical Reason and Norms*. Oxford: Oxford University Press.
- RESCHER, N. (1966): *The Logic of Commands*. London: Routledge & Kegan Paul.
- SEARLE, J. (1990): Collective Intentions and Actions. In: Cohen, P. – Morgan, J. – Pollack, M. (eds.): *Intentions in Communication*. Cambridge (Mass.): MIT Press, 401-415.
- SOBEK, T. (2008): *Argumenty teorie práva*. Praha – Plzeň: A. Čeněk.
- STEMMER, P. (2008): *Normativität – Eine ontologische Untersuchung*. Berlin – New York: De Gruyter.
- SVOBODA, V. (1992): Semantic Foundations for the Logic of Imperatives. In: Svoboda, V. (ed.): *Logica '91 – Proceedings of the symposium*. Praha: Filozofický ústav ČSAV.
- SVOBODA, V. (2000): Semantics of Prescriptive Language and the Problem of Permission. In: Majer, O. (ed.): *Topics in Conceptual Analysis and Modelling*. Praha: Filosofia.

- SVOBODA, V. (2003): Modeling Prescriptive Discourse. *The Journal of Models and Modeling* 1, No. 1, 23-46.
- TUOMELA, R. (1995): *The Importance of Us: A Philosophical Study of Basic Social Notions*. Palo Alto: Stanford University Press.
- VON WRIGHT, G.H. (1951): Deontic Logic. *Mind* 60, No. 237, 1-15.
- VON WRIGHT, G.H. (1963): *Norm and Action*. London: Routledge & Kegan Paul.
- WAGNER-DÖBLER, R. – BERG, J. (1996): A Multidimensional Analysis of Scientific Dynamics. Part I. Case Studies of Mathematical Logic in the 20th Century. *Scientometrics* 35, No. 3, 321-346.
- WITTGENSTEIN, L. (1993): *Filosofická zkoumání*. Praha: Filozofický ústav AVČR.